

Mads Christensen Flintholm

– Præst under besættelsen

Af Claus Markussen

Indledning

Klokken 4.25 den 9. april 1940 sejlede tre tyske marinefartøjer ind i Nyborg havn. Deres ankomst var alt andet end tilfældig og var et led i den nøje planlagte operation »Weserübung«. ¹ Startskuddet til tyskernes besættelse af Nyborg havde lydt! Blandt de mennesker, der kom til at opleve Nyborg under tysk overherredømme, var Mads Christensen Flintholm, ² sognepræst tilknyttet Nyborg Vor Frue kirke og Hjulby kirke under besættelsen.

Flintholm vil være hovedpersonen i dette bidrag til litteraturen vedrørende besættelsen og vil være de øjne, hvormed vi kan komme lidt tættere på fortiden. Hertil er flere grunde. Jeg synes, historien fortjener at blive fortalt. Der gives et unikt perspektiv på Nyborgs historie under besættelsen set gennem øjnene på et menneske, der med sin rolle i samfundet og menigheden konfronteres med amange af krigens facetter.

Et fokus på de lokale historier vil tillige kaste nye perspektiver af sig, når det gælder de store og dramatiske fortællinger, der udfoldede sig. Lige-

Figur 1. Nyborg Avis. 10.2.1940. Et blik i Nyborg Avis og Nyborg Socialdemokrat giver et godt billede af kirkens vigtighed. Oversigter over gudstjenester, ugentlige klummer af forskellige præster, månedlige opdateringer omhandlende kirkelige handlinger og meget andet giver et fyldigt og spændende indblik i kristendommens rolle i Nyborg – og i Danmark.

som det er tilfældet med historien om Præstegården og Korsbrødregården i Nyborg, vil et blik på præstefamilien i Nyborg under besættelsen give mere end blot et indblik i de lokale historier. Ligesom Præstegården og Korsbrødregården er en del af langt større historier, hvormed der bl.a. kan spindes tråde omhandlende de danske korstog og det danske demokratis fødsel i middelalderen,³ vil historierne om Flintholm og familie indgå i fortællingerne om et af verdens ældste demokratiers overlevelse.

En af trådene vil være modstandskampen. Flintholm hjalp under besættelsen modstandsbevægelsen ad flere omgange. Hvorfor valgte denne mand, der i kilderne fremhæves som en yderst rolig natur, en vej, hvor Gestapo rent faktisk havde grund til at banke på præstegårdens hoveddør?

Det verdslige landskab

Det var ikke kun Nyborg, der stod over for en markant anderledes virkelighed morgenen til den 9. april. Da tyskerne krydsede den dansk/tyske grænse omkring klokken 4.15 natten mellem den 8. og 9. april,⁴ markerede det begyndelsen på en tid, hvor alle samfundets institutioner blev sat over for en række nye udfordringer. Opbrud og kontinuitet ville ligeledes præge livet i Nyborg, hvor nye såvel som gammelkendte udfordringer ville præge den hverdag, befolkningen nu

stod overfor. Hvordan Flintholm mødte den kommende tid, og hvorfor han tog de valg han gjorde, kan med fordel belyses, ikke blot med øje for den lokale kontekst, men ligeledes med et blik på den nationale.

Verden var som et hav i oprør i tiden op til krigen. Danmark måtte ligesom andre demokratier søge at manøvrere på vande, der bølgede i sådan en grad, at de nyetablerede demokratier hurtigt kunne kæntre. 1930'erne bød på mange unge demokratiers forlis. Den i 1929 påbegyndte økonomiske krise, totalitære ideologiers højnede styrke og svage statskonstruktioner m.m. bidrog til etableringen af en politisk virkelighed, hvor Danmark stod som et af de få demokratier på det europæisk kontinent, der ikke var faldet under totalitarismens svøbe, da verden trådte ind i 1940'erne.⁵

Forandringens vinde piskede dog også de politiske vande i det danske til skum. Under krisens første år undgik Danmark de værste konsekvenser. Sommeren 1930 kunne Danmark dog ikke længere gå fri. I kølvandet på den økonomiske krise fulgte faldende eksport og deraf følgende massiv arbejdsløshed.⁶ Økonomiens svækkelse præsenterede ikke blot store dele af befolkningen for et liv med færre midler, men bidrog ligeledes til at styrke de politiske kriser.⁷

Danmark var i 1930'erne stadig et bragende fattigt landbrugsland⁸ og

stod stadig som et stands- og klas-
sedelt samfund.⁹ De fire »gamle par-
tier« henholdsvis Socialdemokratiet,
Venstre, Det Radikale Venstre og Det
Konservative Folkeparti var i særde-
leshed forbundet til bestemte grupper
inden for samfundet – og en opdeling
mellem land og by var at finde.¹⁰ Vær-
dier som frisind, kvindefrigørelse,
friere seksualmoral, fri abort m.m.
blev med kulturradikalismen en del
af det nationale politiske landskab og
fandt særligt udbredelse i byerne.¹¹

De politiske linjer var trukket skarpt
op. Sideløbende med at en mere løs-
sluppen moral udfoldede sig, opstod
der modreaktioner herpå. Totalitære
kræfter, med inspirationer fra natio-
nale og internationale strømninger,
kaldte til kamp mod dekadencen
og den parlamentarisme, der lod
dyrkelse af materialismen udfolde sig.
I takt med den økonomiske krise tog
til, søgte antiparlamentariske grup-
peringer på begge fløje at underminere
det parlamentariske system.¹² Re-
geringen, med Stauning i front, søgte at
skabe bro mellem det danske samfunds
demokratiske kræfter.¹³ Samling eller
moralsk vækkelse? Dette var ligeledes
et af de spørgsmål, der prægede det
kirkelige landskab før og under be-
sættelsen.

Det kirkelige landskab

M.C. Flintholm var som præst en del
af det nationale kirkelige landskab.

Et landskab, som fremstod mere
fragmenteret end det, de fleste kender
i dag. Som i dag kunne forskellige
kirkelige retninger agere, uden at staten
principielt besad nogen autoritet over
det åndelige indhold. Det bugnede
af kirkelige retninger, der stod i op-
position til hinanden, nogen i op-
position til samfundet og som tillige
bød på divergerende tilgange til be-
givenhederne, der prægede det 20.
århundrede.¹⁴ I nærværende artikel
vil fokus lægges på Indre Mission og
Grundtvigianismen, da de to retninger
var de største og mest toneangivende
inden for folkekirken.¹⁵ De to ma-
joritetsretninger kan hermed, med
fordel, benyttes til belyse en række
af de helt centrale spørgsmål, der
dikterede de teologiske diskussioner
omhandlende besættelsen og hvilke
reaktioner, den burde afføde. Ligeledes
giver et blik på de to bevægelser et
indblik i de højre- og venstrekirkelige
retninger.¹⁶ Ikke mindst bliver det
med blikket på Indre Mission, at vi
bevæger os tættere på M.C. Flint-
holm og hans liv i Nyborg under 2.
verdenskrig.

Danmark besat

For Indre Mission kunne ansvaret
for besættelsen placeres ved det
danske folk.¹⁷ Besættelsen var Guds
straf, der var faldet som konsekvens
af danskernes løssluppenhed og gud-
løshed.¹⁸ Synspunktet lå direkte i for-
længelse af teologiske stridigheder, som

opstod under krisetiderne i 1930'erne, hvor ikke blot befolkningens fejlede moralske kompas affødte sønderlemmende kritik, men hvor periodens sekulariseringsorienterede politiks opgør med den forkyndende kristendomsundervisning ligeledes resulterede i stærke reaktioner.¹⁹ Som KFUM²⁰ formulerede det i en rundskrivelse, høstede befolkningen nu frugten af at bruge sin frihed til synd og gudløshed.²¹ Indre Missions lede over de værdimæssige forandringer, der manifesterede sig i mellemkrigstiden, afspejledes i fascinationen af, hvad der blev anset som sædelighedens genoplivelse i Tyskland – en fascination, der bl.a. blev udtrykt af Indre Missions formand Christian Bartholdy²² og KFUM.²³ Om det var Bartholdys udtalelser, der lagde fundamentet for, at præsten Poul Schou anførte, at: »*En ikke ringe del af Indre Mission er i øjeblikket nazistisk, hvad der forklarer meget af Bartholdys artikler*«,²⁴ kan jeg ikke bekræfte. Udtalelsen tegner dog et tydeligt billede af, at Indre Missions tankegods i nogle kredse blev anset som værende for nær på de invasive ideologier. Hertil skal tilføjes, at formanden var demokrat og i alle henseender udviste tilslutning til dansk integritet og en voldsom harme over den tyske besættelse.²⁵ Kritikken blev dog ikke mindre krasbørstig. Kapitulationen og befolkningens passivitet stod som den endelige bekræftelse på, at Guds straf var på sin plads.²⁶

For Indre Mission var der et korrekt svar på dommen, der var faldet over Danmark: omvendelse til Gud. En omvendelse, der krævede ydmygelse.²⁷ Ansvar for fornedrelsen måtte accepteres som værende udslag af åndelig slaphed – en slaphed, der med kapitulationen og Aprilordningen blev hamret fast med nagler. Det var nu tid til at skabe et nyt samfund, der var orienteret mod de gamle værdier og Gud.

At besættelsen skulle være gudsvillet, blev afvist af grundtvigianerne, der i samme åndedrag afviste, at besættelsen var Guds straf og nærmere skulle ses som en prøvelse.²⁸ Billedet, der blev malet af tiden før den 9. april, var ifølge grundtvigianerne misrepræsentativt, og tiden havde ikke været så grum, som der blev fremført.²⁹ Ikke blot her afviste grundtvigianerne præmisserne, der lå til grund for Indre Mission m.fl.s udlægning af besættelsen som værende Guds straf. Grundtvigianerne fulgte regeringens argumentation, at neutralitet og selvstændighed stadig eksisterede,³⁰ og at den 9. april ikke stod som stadfæstelsen af straffens nødvendighed, da de danske soldater havde kæmpet med ære.³¹ Her vil der sikkert melde sig et spørgsmål: Hvorledes kunne grundtvigianerne acceptere regeringens præmis: At en nation, der var underlagt den tyske besættelsesmagt, besad sin neutralitet og selvstændighed? Svaret ligger i, at nationen ikke blot var en

fysisk enhed, men udgjordes af en folkeånd.³² Så længe folkeånden bevarede, eksisterede Danmark – om de ydre grænser for staten fandtes eller ikke.³³ I denne tanke om det indre og ydre findes en af de centrale kontraster mellem Indre Mission og Grundtvigianismen – et skel, der særligt ville komme til at præge synet på staten og modstandskampen.

Skellet mellem Indre Mission og Grundtvigianismen fremstod tillige i de forskellige veje, som blev udlagt som nødvendige i kølvandet på besættelsen. For grundtvigianerne blev den indre samling løsningen, hvormed den nationale integritet skulle bibeholdes, og Indre Missions gennemgående fokus på skyld og ansvar opfattedes som mulig national opløsning.³⁴ For grundtvigianerne måtte den indre åndelige verden cementeres for at sejre over den ydre ulykke³⁵ og dermed undgå, at tyskernes overtagelse af riget skulle følges af indre åndelig erobring.³⁶ Modsætninger skulle udviskes, og forståelse for andre befolkningsgrupper skulle skabe samhørighed i samfundet.³⁷

Forholdet til staten

I det foregående har vi cirklet om Indre Missions og grundtvigianernes forhold til staten – et forhold, der med fordel kan afgrænses med et blik på de teologiske overvejelser, som rakte tilbage til de religiøse retnings oprindelse.

Svaret på, hvorfor grundtvigianerne kunne ane et frit Danmark under tyskernes åg, findes ved Grundtvigs tanker om Folkeånden. Grundtvig udtrykte isitværk »Nordens Mythologi« (fra 1882), at mennesket var en, på guddommelig forordning, syntese af støv og ånd. Et guddommeligt eksperiment, hvori guddommelige kræfter ville manifestere sig igennem tusinde slægter – bl.a. igennem ordet.³⁸ Folkeånden udfoldede sig på mangfoldige måder f.eks. igennem sprog, myter og historien. Mennesket blev menneskeligt ved at indgå i fællesskaber – fællesskaber gennemsyret af folkeånden.³⁹ Mennesket kunne dog ikke reduceres til blot at være ånd. Grundtvig understregede, at mennesket hørte jorden til – og livet på jorden skulle udfoldes i al dets flor.⁴⁰ Videreførelsen af Grundtvigs tanker resulterede ikke kun i, at enkelte nazister forventede at kunne samarbejde med grundtvigianerne,⁴¹ men tegner ligeledes billedet af, hvorfor grundtvigianerne var mere tilbøjelige til at støtte regeringen og samarbejdspolitikken.

Nationen var født af folkeånden og var ikke kun en fysisk enhed, men også en åndelig.⁴² Det indre var forudsætningen for nationens ydre institutionelle rammer, og det var det indre, der skulle forsvares.⁴³ Som den grundtvigske C.P. Christiansen udtrykte det under foredragsrækken »Danmark, nutid og fremtid« i årene

1940-1942: *Landet selv ligger her alligevel. Folket er her og bliver det samme; hvis vi vil det så. Munden kan de lukke på os. Hagekors kan de..., men hjertet der banker i vort bryst, kan de ikke skabe om*.⁴⁴ Så længe de indre forsvarsværker ej brast, ville Danmark bestå, hvorfor værnet om fællesskabet og hermed støtte til regeringen blev så central. Aprilordningen muliggjorde en fortsat kamp for det nationale, det kristne og det danske og blev hermed et af redskaberne til at modarbejde en tysk erobring af det indre fællesskab. Grundtvigianerne lå hermed i større grad på linje med den dominerende position blandt landets biskopper, der stræbte efter at efterleve regeringens og kongens opfordringer til at udvise ro, orden og værdig optræden.⁴⁵

Hvor Grundtvigs tanker udfoldede Danmark som en kristen nation *i det hele taget*, antog Indre Missions standpunkt en anden karakter. Målsætningen var fra bevægelsens begyndelse »at vække liv hos dem, der sover i synden« dvs. tildele dem adgang til det kristne fællesskab via omvendelsen,⁴⁶ og den eneste relation, *de eneste sande kristne*⁴⁷ skulle have til verdens folk, var i forbindelse med missionsvirksomheden.⁴⁸ Vilhelm Beck, den dominerende og formative leder fra 1861-1901, understregede ved missionens 25. årsdag grænsen mellem Guds folk – i dette tilfælde Indre Missions medlemmer – og verdens folk.⁴⁹

Skellet mellem den verdslige og åndelige verden reflekterede arven fra det inspirationens tårn, Luther udgjorde, og hvis idealer bevægelsen søgte at udbrede.⁵⁰ Blandt elementerne i Luthers teologi lod toregimentelæren sig særligt mærke i udformningen af Indre Missions teologiske fundament. Kimen til Luthers toregimentelære skulle findes i de erfaringer, han gjorde sig med pavekirken, hvor særligt sammenblandingen af åndelig og verdslig magt stod som negativ. Paven besad magt, han ifølge Luther ikke havde belæg for, skulle evangeliet tages alvorligt.⁵¹ En konsekvent opdeling mellem det åndelige og det verdslige regimente måtte ihukømmes.

De to regimenter herskede ikke blot over forskellige domæner, men udøvede ligeledes deres magt på ganske forskellig vis. Det verdslige regimente herskede med sværd i hånd, og missionen var at holde alt ondt i verden i skak. Hvor det verdslige regimente fandt sit lovmæssige fundament i den borgerlige retfærdighed og udøvede sit styre med udgangspunkt i den almene fornuft og dermed reflekterede den menneskelige verden, fandt det åndelige *ikke* noget af betydning i menneskenes kultur. De kristne modtog alt med betydning udefra. Der herskes kun med udgangspunkt i ordet, og grundloven var den kristne retfærdighed.⁵²

Skellet mellem de kristne og øvrigheden skulle ifølge Indre Mission le-

ves, ganske konkret, i hverdagslivet, og bevægelsens medlemmer opfordredes til ikke at involvere sig i politik⁵³ – en aversion afspejlet i afvisningen af at involvere sig i Dansk Ungdomssamvirke, et tiltag igangsat af bl.a. den danske teolog og kirkehistoriker Hal Koch med henblik på at styrke folkestyrets ånd og agitere for demokratisk styre blandt ungdommen som led i modstanden mod nazismens indflydelse.⁵⁴ Reaktionen gik ikke upåagtet hen og blev mødt med megen kritik, da de, der agiterede for national samling, stod stærkt.⁵⁵ Distanceringen til verdens folk illuderedes ikke kun ved fordringen om at begrænse interaktionen med dem, men bar endvidere præg af stærk moralsk fordømmelse.⁵⁶ Samfundssynet, der havde tegnet Indre Missions agitation i 1930'erne og genspejledes i udlægningen af besættelsen som Guds straf, var ikke ny. Tøregimentelæren var oprindeligt udtryk for en eskatologisk kamp mellem de to regimenter, der ved tidernes ende fører til Gudsrigets endelige sejr.⁵⁷

Med så klar en mur konstrueret mellem Indre Mission og øvrigheden kan det virke paradoksalt, at Indre Mission kerede sig om, hvad der skete i samfundet. Som ved Luthers teologi bliver tingene hurtigt mere komplicerede, end de er ved første øjekast. Skellet mellem kirkelig og verdslig magt forplumredes allerede

fra reformationens genesis,⁵⁸ og så længe samfundet definerer sig som kristent, behøvedes skellet ikke at bevogtes i nogen videre grad. Tillige fordrede Luther lydighed over for øvrigheden; en fordring der blev gentaget af Indre Mission.⁵⁹ Når samfundet bevægede sig væk fra kristendommen, måtte grænsen mellem kirke og øvrighed patruljeres mere livligt.⁶⁰ Og skulle øvrigheden blive underlagt en fremmed magt, der ville indføre ikke-kristne værdier, udfordre danske love og underkende kirkens ret til at forkynde, blev modstand legitim, og lydigheden måtte forkastes.⁶¹

Under tysk åg

– gejstlig modstand eller ikke?

Besættelsen og den følgende samarbejdspolitik blev ikke udslagsgørende i Indre Missions optik. Bevægelsen var de første år indadvendt og talte i 1941 stadig imod sabotage og spionage. Vækkelsen var altid det vigtigste, og ydre tryk var uden betydning, når bare det førte de troende tættere på Gud.⁶² Besættelsen var ikke entydigt negativ, men var en mulighed for at vække befolkningen,⁶³ der nu måtte acceptere, at Gud havde frataget dem frihed for at åbne op for frelsen. Det var tid til at omvende sig og vende sig bort fra materialismen.⁶⁴

Det var ikke kun betoningen af det åndelige regimente, der fordrede, at samarbejdspolitikens mest frem-

trædende modstandere talte mod, at kirken involverede sig i modstandskampen. Om øvrigheden var fremmed eller ikke, var ej relevant: Den måtte adlydes.⁶⁵ At kravet vedrørende lydighed ej ville bryde, inden denne grænse blev overskredet, kan synes usandsynlig med tanke på Indre Missions opfattelse af, at regeringen repræsenterede et system, der havde påkaldt sig Guds straf, Bartholdy proklamerede det i Indre Missions Tidende da også en synd, at regeringen tillod tørvegravning på søndage på grund af manglen på brændsel.⁶⁶

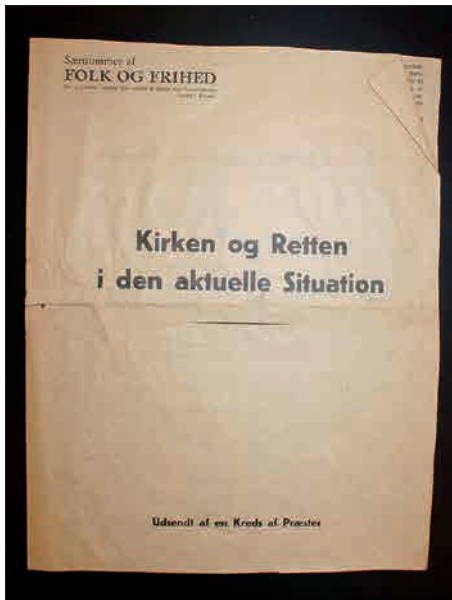
Fredsbesættelsen, tidligere benævnt Aprilforordningerne, der etablerede det uligevægtige samarbejde mellem besættelsesmagten og den danske regering, forblev kun i begrænset omfang det værn, de danske regeringspolitikere håbede – og det blev med tiden sværere at opretholde illusionen om, at Danmark ikke var underlagt en fremmed magt.⁶⁷ Tyskerne blandede sig i stigende grad i de interne anliggender og kom med kontinuerligt mere vidtgående krav – og regeringen måtte i stigende grad indføre restriktioner for at tækkes besættelsesmagten. Præsterne og biskopperne mødte, ikke ulig resten af samfundet, tiltagende restriktioner. Tommelskruerne var kommet på, og kirkens særstilling og den frie forkyndelsesret blev i stigende grad underkendt.⁶⁸ Hermed bevægede staten sig faretruende tæt på at udfordre kirkens selvstændighed og ville her-

med udøve illegitim indflydelse på det åndelige regimente. Enhver indrømmelse over for tyskerne fra bl.a. kirkeministeriets side var et lod på vægtskålen for de præster, der talte for et opgør med øvrigheden.

Til trods for udviklingen stillede grundtvigianerne sig bag regeringen. Bevarelsen af det nationale fællesskab forblev den ypperste mission, en mission indstillet af Gud,⁶⁹ og kirken skulle ikke udfordre den politiske samling igennem aktivistiske handlinger.⁷⁰ Folkefællesskabet skulle opretholde sine værdier og skulle som samlet flok bringe Danmark igennem besættelsen.⁷¹ Kritik kunne være nødvendig, men det måtte være med udgangspunkt i systemets beståen og med tiltro til Aprilforordningerne.⁷² Positionen blev med tiden mere udfordrende, særligt efter regeringens afgang den 29. august 1943, hvor efterfølgende begivenheder som jødeaktionen, fængslingen af politiet, drabet på Kaj Munk m.m. stod som anslag mod folkefællesskabets værdier.

I takt med at besættelsen skred frem, eroderedes Indre Missions aversion mod at komme i berøring med det politiske liv, og Bartholdy medgav i 1943, at en stillingtagen til politik var blevet en nødvendighed, og de kristne måtte forholde sig til, hvad der var overgreb fra statens side. Demokratiet og det frie ord måtte forsvares.⁷³ For mange, ikke kun blandt Indre

Mission, stod det klart, at øvrigheden udøvede synd. Besættelsesmagten var en fremmed magt, søgte at knægte dansk lov og begrænse præsternes virke og dermed knægte den kristne tro.⁷⁴ Den danske stat var hermed ikke en gyldig udøver af den verdslige magt – en position, der ikke virker overraskende, når man kaster blikket på Indre Missions kritik af regeringen før og under besættelsen – en kritik, hvor regeringens synder hidkaldte besættelsen. Toregimentelæren var ingenlunde en garanti for modstand, og lutheranske trossamfund mødte efter krigens afslutning kritik for at have ladet Hitler-regimet profilere sig i ly af heraf.⁷⁵ Indre Missions brug af toregimentelæren som argument for

Figur 2. Særudgave af Folk og Frihed »Kirken og Retten i den aktuelle Situation«. Fra Flintholms arkivsamlng. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.

modstand kan bl.a. ses i lyset af den inspiration store dele af den danske kirke fandt i den norske kirkekamp,⁷⁶ hvor man blandt de ledende figurer fandt den norske biskop Eivind Berggrav, der brugte toregimentelæren til at stille spørgsmål ved, om de verdslige okkuperingsmyndigheder formidlede magten med fornuften i behold.⁷⁷

Positionen, at det kunne blive nødvendigt at give afkald på lydigheden, blev opsummeret i en af besættelsestidens mest kendte tekster af Regin Prenter i erklæringen »Kirken og Retten«, der blev udgivet i særnummeret af »Folk og Frihed« – en position, der blev gengivet af den indremissionske præst og senere biskop Willy Westergaard Madsen. Ordene var ikke til at misforstå: »Det er Kirkens opgave at Forkynde evangelium og Øvrighedens at bære Sværd. Men hvor fremmede voldsherredømmer forhindrer den lovlige Øvrighed i at gøre, hvad der er dens pligt, da maa det da vidst være Kirkens Kristenpligt at hjælpe den til igen at blive det, den skal være, Guds redskab til straf for det onde«.⁷⁸

Det kirkelige landskab – afrunding
Pågældende artikel vil ikke påberåbe sig andet end blot at skitsere det kirkelige landskab, der prægede Danmark før og under 2. verdenskrig, og undertegnede kan kun anbefale alle med særlig interesse at tage et kig i litteraturlisten. En snært af nuancering

skal der dog til i nærværende fremstilling. Indre Mission, såvel som grundtvigianismen, var tilsvarende de politiske partier formet af de lokalsamfund, de indgik i. Om præsten og menigheden udlevede deres tro på landet eller byen, påvirkede deres verdensanskuelse. Dette afslører et blik på Indre Mission, hvor den pietistiske linje var særligt fremtrædende hos landmissionen, imens bymissionen ofte var mere åben for det politiske og sociale.⁷⁹ Måske var det kontrasten mellem land og by, som forklarer, at den oprindelige ærøbo,⁸⁰ Flinholm, beklagede at: »Byens idyl har været med til at præge karakteren hos indbyggerne, når de er blot nogenlunde gamle i gårde. Venlig hjælpsomme, nemme at omgås, når man ikke presser på, men tillukkede tause når man piller ved hjertesager... Nyborg er også kirkeligt og åndeligt en gennemfartsby«. ⁸¹

Kompleksiteten vil som altid udfordre ethvert forsøg på generaliseringer tilsvarende den overstående. Dette anes ikke blot ved at beskue modsætningen mellem land og by. Gejstligheden var præget af andet end de dominerende teologiske strømninger, og der var selvkært grundtvigianske præster, der støttede modstandskampen – og indremissionske, som stod udenfor.⁸² Som det vil fremgå af de kommende sider, var præsterne ikke altid nemme at placere.

En præst kommer til byen

Der kunne fortælles meget mere om den danske kirke og om de voldsomme begivenheder, der prægede nationen. Vi vil dog nu vende os mod det lokale. Blikket rettes nu mod nogle af de beboere, som har været med til at fylde Nyborgs præstegård med liv i dens minimum 613 år lange liv,⁸³ og scenen overlades nu til Mads Christensen Flinholm og hans familie, der levede i Korsbrødregårdskomplekset fra 1932 til 1950.⁸⁴

Året 1932 måtte Nyborg sige farvel til den afholdte Falmer Nielsen, der havde bestredet hvervet som sognepræst i årene 1923-1932. Året bød dog ikke blot på et farvel til en præst, der ifølge Provst Bruun havde »Bragt

Figur 3. Sognepræst M.C. Flinholm ved Nyborg Præstegård og kirke. 1935. Nyborg Lokalhistorisk Arkiv.

lys i mange hjerter«. ⁸⁵ Det blev ligeledes året, hvor der blev sagt velkommen til en præst, der ikke kun ville blive afholdt, men som ligeledes måtte føre menigheden igennem en verdenskrig. Relationen til menigheden blev taget alvorligt af Flintholm, og han betonedede fra første færd vigtigheden af, at: *»...naar Præst og Menighed blot staar sammn, er den uovervindelig. Lad Guds Aaand føre Præst og Menighed sammen, saa intet behøver at skille*«. ⁸⁶

Flintholm synes at have opnået denne målsætning, da han første gang betrødte prædikestolen, og da han i 1950 afgav den officielle rolle som præst, beskrev Nyborg Avis hans virke således: *»Pastor Flintholm har saavel gennem sin Forkyndelse som ved hele sin Færd, præget som den har været af Hjertevarme og en re-debon Hjælpsomhed, knyttet stærke Baand mellem sig og sin Menighed*«. ⁸⁷ Pastorens tålmodighed blev ligeledes værdsat, og ved afskedsprædikenen takkede menighedsrådets formand, Asger Holm, for godt samarbejde og for at have været yderst tålmodig i forbindelse med restaureringen af Præstegården. ⁸⁸ Et billede af den tålmodighed, hvormed Flintholm mødte menigheden, tegnes med et blik på en håndskreven liste fra september 1947, der over tåtskrevne fire sider opremser, hvad der var alle præstegårdens mangler på det givne tidspunkt. Mangler, der først blev udbedret under det embedsskifte, der fulgte Flintholms

fratrædelse. ⁸⁹ De positive følelser gik ikke kun én vej, og til trods for Flintholms betegnelse af Nyborg som en åndelig og kirkelig gennemfartsby, der havde budt på nogle svære år bl.a. under besættelsen, havde tiden som præst været en tid, han mest af alt ville huske som en velsignelse. Han var: *»Gud og mennesker taknemmelig for 18 gode år i Nyborg. Regner med at blive Nyborgenser for livstid*«. ⁹⁰

Kærlighed og blidhed over for hverandre var blandt de elementer, der fra begyndelsen lagde fundamentet for Flintholms relation til menigheden. Alvoren blev tillige tildelt en plads, og menneskets rolle som synder blev betonet. ⁹¹ Mennesker havde ansvar, hvilket ligeledes gjaldt præsten, og Flintholm knægtede sig selv ved afskedsprædikenen for at: *»jeg ikke selv har været i stand til at løse Dagens opgaver*« og takkede kollegaerne for at hjælpe, når det var nødvendigt. ⁹² Ydmygheden prægede pastorens tilgang til forkyndelsen, hvor personen blev holdt i baggrunden, og ordet var i front, ⁹³ ikke mindst når tiden under besættelsen skulle bearbejdes i fællesskab med nyborgenserne, og ved 1946-mindehøjtideligheden for de faldne den 29. august 1943 præsenterede han: *»...som altid en alvorligt manende, dybtfølt andagt*«. ⁹⁴

Ydmygheden fulgte, når det gjaldt kærligheden, som havde fulgt Flintholm siden ungdommen. Navnlige teologien,

der fulgte ham igennem livet og i tiden efter præstegerningen.⁹⁵ Inspirationen blev fundet i særligt Indre Missions og KFUM's tankegods,⁹⁶ og Flinholm havde, inden han nåede til Nyborg, været KFUM-sekretær i Holstebro.⁹⁷ En opposition til Indre Missions, om ikke andet de mere firkantede udgaver heraf, tilbøjelighed til at grave grøfter, betone retningens moralske overlegenhed og forskellighed fra bl.a. grundtvigianerne synes dog at findes ved Flinholm. Målet var, som han fremhævede i sin åbningsprædiken, at lade kærlighed og mildhed være det centrale blandt mennesker, og i Nyborg Social-Demokrat understreges: »At han ikke sluttede sig til nogen udpræget retning inden for kirkesamfundet, men følte det som sin opgave at favne hele menigheden, som han også stod i«.⁹⁸ En granskning af kilderne afslører også alsidige inspirationer, og Grundtvig, Luther og den norske vækkelsesprædikant Hans Nielsen Hauge nævnes alle som inspirationer i Flinholms første prædiken som præst i Nyborg⁹⁹ – og prædikenerne, undertegnede har beskuet, bugner af forskellige indflydelser. Indflydelserne fra Indre Mission og KFUM må dog siges at falde en i øjnene, ikke kun betoningen af mennesket som synder og opfordringen til afholdenhed,¹⁰⁰ men ligeledes når blikket falder på krigens prædikener. Alsidigheden understreger, at præsterne langt fra kunne reduceres til at repræsentere én religiøs retning

eller skarptskårne fortolkninger af tidens teologiske strømninger.

Som det fremgår i forudgående afsnit, var der rigeligt med forskelligheder mellem de kirkelige linjer. En ting var dog præsternes fælles lod. De blev nødt til at tage stilling til, hvorledes de ville forholde sig til denne nye verdens krav. Ingen kontakt med besættelsesmagten var en luksus, der ikke var forundt forkynnderne af Guds ord. Igennem tyske orkestres deltagelse i kirkekoncerter, præsters medvirken til at skaffe arierattester m.m. måtte de stå ansigt til ansigt med besættelsesmagtens repræsentanter – om de blev opfattet som onde kræfter, der forrettede Guds kraft, eller en mulighed for at styrke troen igennem en åndelig prøvelse. Tillige havde kirken en central rolle i mange lokale samfund.¹⁰¹ Flinholm undgik ej heller at stirre bæstet ind i gabet og måtte ligeledes tage stilling til, hvorledes han ville håndtere, at uhyret havde gjort det danske land til dets hule. Stilling blev der taget, og modstanden blev hyldet og understøttet.

Familieliv for fædrelandet

Da målet med artiklen er at give et indblik i de lokale og nære omstændigheder – ud fra den betragtning, at de måtte påvirke præstens syn på besættelsen, samarbejdspolitikken og modstandsbevægelsen – må vi også se nærmere på Flinholms forhold

til familien. Ikke mindst fordi den altid nærværende Luther fremførte, at præstefamilien skulle fungere som forbillede for sognet – et synspunkt, der i mange generationer blev efterlevet på de danske præstegårde.¹⁰² Hvilken præstefamilie var det, som var en del af Nyborgs menighed under besættelsen?

Esther Flintholm fremstår som en komet med en flammende hale efter sig, når man sammenligner hende med hendes stiltfærdige mand, og dykkes der ned i arkiverne, kan vi den dag i dag møde hende i artikler, interviews og meget mere. Da krigen stod på, var hun ej heller usynlig. Hun var i perioden 1940-1948 formand for Danske Kvinders Beredskab og var fra hendes indtræden i orga-

nisationen central i opbygningen af den lokale afdeling i Nyborg – et arbejde hvor Esther var blandt de første danskere, der mødte de stærkt afkræftede fanger fra kz-lejrene.¹⁰³ Esther agiterede på det kraftigste for, at kvinder skulle gøre deres pligt og ikke kun over for deres hjem, men over for samfundet.¹⁰⁴ I hendes taler om og for DKB er det interessant at notere hendes understregning af: »...der her var Tale om Meddelagtighed i en stor, folkelig Opgave ... denne nationale Bevidsthed bør være Drivkraften i alt vores praktiske Arbejde«. Interessant fordi hun i sine referencer til det folkelige fællesskab benyttede sig af et sprog, der ganske nemt ville kunne finde genklang med grundtvigianernes terminologi og bestræbelser på at styrke det nationale fællesskab. Flint-

Figur 4. Korsbrodregården 1941 set fra Varehus Wildes Balkon. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.

Figur 5. Portræt af Esther Flinholm. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.

holm kan selvklart ikke stå til regnskab for sin kones udtalelser, men ingen mand er en ø – særligt ikke i familiens skød – og som det vil fremgå, var grundtvigianske elementer ikke sjældne gæster i Flinholms prædikener. Esther involverede sig ligeledes i kirkearbejdet, hvor hun stillede sig i spidsen for danske præsters indsamling til betrængte nordmænd.¹⁰⁵

Ud af Flinholms seks sønner¹⁰⁶ står Olaf Helge Flinholm som den eneste frem i kildematerialet, jeg har arbejdet med. Olaf var involveret i, hvad der af Nationalmuseet defineres som »Almen illegal aktivitet«.¹⁰⁷ Olaf blev arresteret

af Gestapo og indsat i Vestre fængsel¹⁰⁸ og endte efter en rejse i Sverige den 25. april 1945.¹⁰⁹ For Flinholm ramte sønnens arrestation hårdt, og hans embedsberetning vedrørende perioden 1940-45 giver et indblik i de pinsler, forældre oplevede, når deres sønner og døtre endte i besættelsesmagtens klør: »Da jeg var oppe i Shellhuset for at få tilladelsen til besøget, havde jeg spurgt Gerichtsrat Jessen nærmere ud om hele sagens gang, og han havde ladet mig vide, at min søn var i god behold, og der ikke ville blive gjort mere ud af den sag«.¹¹⁰ Var besættelsesmagtens ord meget værd kunne det have affødt ro. Ordet var dog ikke meget værd, og rygter om en

Figur 6a-b. Kuvert fra Vestre Fængsel. Sendt af Olaf Flinholm. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.

transport med afgang mod Tyskland svirrede dog i København.¹¹¹ Olaf endte på et tog og genkendtes af postbuddet, der havde: »set nogle vinke gennem sprækkerne på en kreaturvogn... det særlige ved det var, at postmanden havde fået set hvem den ene arrestant var«.¹¹²

Det må have været en ulidelig spænding for Flintholm og Esther, at pastorens rolle som embedsmand krævede, at der ikke blot skulle søges tilladelse til besøget, men tillige til at kunne forlade sin post.

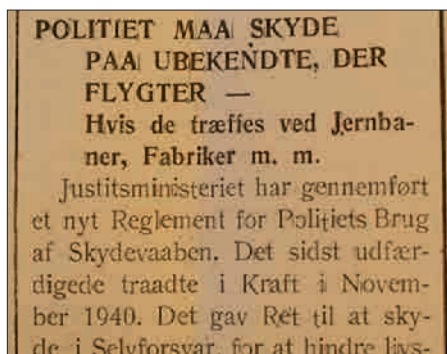
Et blik på kildematerialet giver dog et billede af biskoppens og de andre præsters vilje til at ekspedere sagen i ekspres og stille deres hjælp til rådighed.

Figur 7. Besøgstilladelse udstedt til M.C. Flintholm. 21.12.1944. Nyborg Lokalhistroiske Arkiv.

Turen gik ikke til Tyskland, og Olaf ankom til Frøslevlejren den 17.2.1945. For familien Flintholm forblev konsekvenserne lykkeligvis uden de mørkeste toner. Flintholm fortæller: »Forresten blev fængselsopholdet i Frøslev ikke så slemt endda, i hvert fald lettere end de første måneder i Københavnsfængslet. Og da tyskerne ikke turde at beholde fangerne længere i Frøslev, fordi Montgomery nærmede sig grænsen, og de så blev overført til Sverige, var al disciplin ophørt«.¹¹³ Hvordan det skulle gå sønnen, blev der i samtiden malet et ganske grelt billede af. De massive optøjer, sabotage og den følgende undtagelsestilstand, der prægede august 1943 og kulminerede med den danske regerings afgang den 28. august, affødte en langt hårdere tysk kurs, der bl.a. indebar dødsstraf for sabotage og våbenbesiddelse.¹¹⁴ En udvikling familien Flintholm bl.a. kunne følge i de lokale aviser.

De mulige konsekvenser ved sønnens arrestation må have stået særligt skarpt for familien. I kraft af sit hverv møder

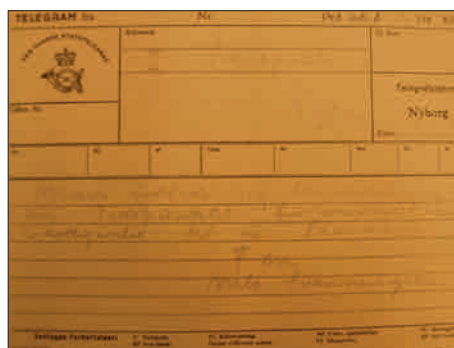
Figur 8. Nyborg Avis. 8.5.1943.

Figur 9. Nyborg Avis. 8.5.1943.

præsten mennesker i forbindelse med livets store momenter – heriblandt dets afslutning.¹¹⁵ Et telegram fra indenrigsministeriet, der ankom 31. marts 1945, må have sat Olafs situation i relief. Flinholm beretter: »... jeg fik det længste telegram. Det var fra Indenrigsministeriet og indeholdt en anmodning om at meddele til tre forskellige hjem, at deres sønner var blevet henrettet af tyskerne efter en længere tids ophold i Vestre Fængsel...« og videre udfolder beretningen sig om den hjerteskrærende sorg, han oplevede ved forældrene. Det var en påskemorgen, krigens ulykke kom tæt på. Forældrene var kendt af Flinholm, og han havde tillige konfirmeret et af de unge mennesker.¹¹⁶ Efter krigens ende mødtes Flinholm med lignende forespørgsler. Efter besættelsen var rollen for offer og bøddel dog vendt på hovedet, og Flinholm måtte nu meddele en moder, at sønnen var blevet henrettet af det danske politi pga. forbrydelser mod sine landsmænd under besættelsen.¹¹⁷

Olaf var ikke den eneste i Flinholmfamilien, der var i risikozonen, og hjerterne begyndte lidet overraskende at banke ganske hårdt, når Gestapo bankede på præstegårdens dør.¹¹⁸ Idealet om den åbne præstegård,¹¹⁹ hvor borgerne kunne komme på besøg i verdslige og åndelige ærinde, blev umiddelbart taget ganske seriøst.¹²⁰ Flinholm fortæller: »... der lå mere på øverste loft, end vi var for, at uvedkommende skulle vide; frihedsfolkene havde deroppe over et loftskammer indrettet sig i et af deres depoter.«¹²¹ Depotet har ikke været blandt de større depoter og figurerer ikke i det historiske materiale. I »Modstandsbevægelsens Hovedrapport for Nyborg Afsnit« fremgår det dog, at der var en lang række depoter til udleverede våben, der ikke blev registreret.¹²² Det var ikke kun ved at åbne hjemmet for de blandt tyskerne lidet populære dele af

Figur 10. Telegram vedr. henrettelsen af modstandsfolkene Bendt Christensen, Henning B. Hansen og Svend Jensen. Begravet i Ryvangen for at blive begravet i Nyborg ved en behørig ceremoni juni 1945. 3.3.1945. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.

menigheden, Flintholm var delagtig i modstandsarbejdet. Pastoren hjalp få gange modstandsbevægelsen med at skaffe falske papirer bl.a. i forbindelse med vådeskud, der kostede en modstandsmand livet.¹²³ Tilsvarende aktiviteter var ifølge Esther så normale for hende, at dødsfald var blevet rutine.¹²⁴ Der blev rettet mistanke mod familien, og en stikker anmeldte, ifølge Flintholm, en af hans sønner til tyske officerer. Sønnen slap dog med skrækken.¹²⁵

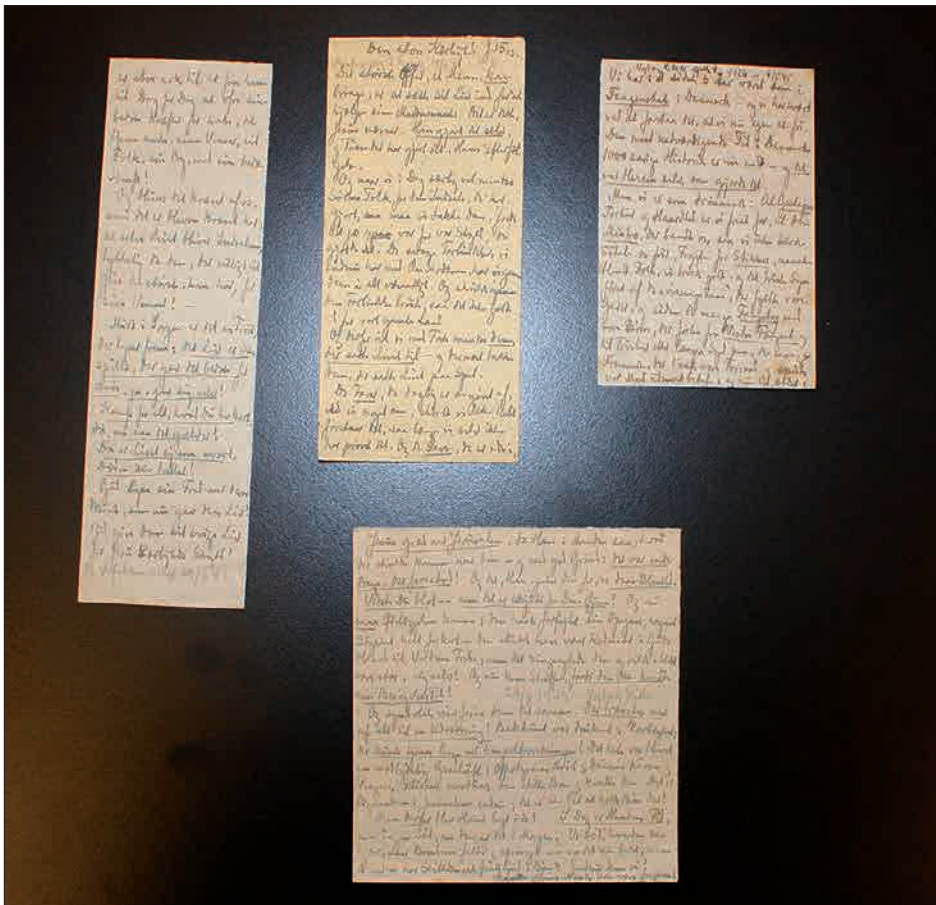
Risikoen ved at komme i berøring med modstandsbevægelsen og -arbejdet understreges ikke kun af Olafs skæbne. I en indberetning til Pastor Nedergaard meddeles det, at fire præster fra Fyn i forbindelse med illegalt arbejde blev arresteret, og én måtte gå under jorden.¹²⁶

Flintholm var ikke den eneste præst og langt fra den mest involverede, der havde bånd til modstandsbevægelsen. Blandt andet blev omegnens præster kontaktet for at hjælpe med at finde dækadresser. Forespørgslen bar frugt, og 25 dækadresser blev fundet.¹²⁷ Hvorfor valgte Flintholm de risici, der var involveret? Spørgsmålene vil blive forsøgt besvaret nedenfor.

Teologien

Flintholms ældste kærlighed, teologien, er et af de steder, hvor vi kan nærme os Flintholms motivationer.

Prædikener¹²⁸ udfolder i nogen grad Flintholms position til nogle af de problemstillinger, der blev diskuteret i det kirkelige samfund, når besættelsens natur og hvilke handlinger, den måtte afføde, skulle identificeres. I det følgende afsnit har jeg primært forholdt mig til to af Flintholms prædikener, nemlig hans prædiken fra højmessen den 30. august 1943, hvori Jerusalems ødelæggelse og årsagen hertil er det primære emne, og hans frihedsprædiken, der blev afholdt i Nyborg Kirke og Hjulby Kirke den 6. maj. Andre prædikener fra før, under og efter krigen indgår i mine tilstræbelser efter at klarificere, hvorfor Flintholm engagerede sig i modstandsarbejdet. De to prædikener er blevet konverteret fra analog til digital form med udgangspunkt i Flintholms egne noter og Esther Flintholms brev, der fulgte med, da hun donerede en række arkivalier til Nyborg Lokalhistoriske Arkiv i 1977, hvori hun gengiver de to prædikener. Hermed er sikkerhed for en præcis transskription søgt. Arkivmaterialet gengiver ikke nødvendigvis ordklangen i kirken, hvorfor jeg lader Esther fortælle: »*Mads nedskrev aldrig sine prædikener. Naar han gennemarbejdede dem i sine tanker, nedskrev han hovedtankerne paa en lille lap papir, som lige passede til hans Nye Testamente. Saa talte han frit til Menigheden fra Prædikestolen, efterhaanden som aanden gav ham at sige!*«. ¹²⁹

Figur 11. Indlægsedler til M.C. Flinths bibel indleveret af Esther Flintholm. Ikke dateret. Bl.a. fra frihedsprædikener i Nyborg Vor Frue Kirke og Hjulby Kirke den 6.5.1945. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.

Prædiken fra højmessén den 30. august 1943.

»I en Tid som vor, hvor Riger gaar til grunde og andre nye staar frem, da vi ser at det kun være Virkelighed, har den sin alvorlige Interesse at se Grunden hvorfor. Vi kender de bibelske Profetier om synkende Riger, og rent historisk ved vi, at det skete: Babylon gik til Grunde, Niniva¹³⁰ døde, Sodoma og Gomorra. Kapernaum blev ødelagt

og hvorfor? Bibelen siger Gudsløsheden eller Ligegyldighed over for Gud. Men gælder det nu? Et syndagtigt Rige kan ikke bestaa siger Jesus, men gælder det nu? I vor Tid? Vi ynkes over Polens Skæbne, og vi ved at det Land i aarhundrede har døjet med Splid, men har det Forbindelse med hinanden? Vi ser paa Splittelsen i vort eget Land – er det ikke farligt? Danske staar mod tysksindede Danske, og selv om det er en

forsvindende Mindrepart paa den ene Side. Det er ikke Sundhedstegn! Og vi ser paa Gudløsheden og Lige gyldigheden overfor Gud, og en øgende Materialisme, det er endnu farligere, hvis vi tør regne med Bibelen. Og den Bog har ikke udspildt sin rolle Endnu«.

Flintholm starter benhårdt ud. Menigheden konfronteres med spørgsmålet: Er denne verdens stand udtryk for guddommelig agens. Svaret hamres på plads. Den stadigt gyldige Bibel fortæller om riger, der er styrtet i grus på grund af gudløshed, materialisme og lige gyldighed over for Gud. Spørgsmålet bliver hermed besvaret med et rungende ja. Et ja, der ikke bliver mindre tydeligt, når riget sammenlignes med bl.a. Sodoma og Gomorra, der stadig fremstår som arketyperne på den skæbne, det syndige samfund vil lide – nemlig at underlægges Guds Straf.

Erkendelsen af, at det danske rige som Nineve stod over for Guds domfældelse, affødte for Flintholm en antagonistisk kurs. Som grundtvigianerne besad pastoren et fokus på fællesskabet og dets beståen. Den 30. august 1943 var dette dog ikke hans ærinde. Gudløsheden og materialismen var blevet så stor, at der måtte handles. Splid kunne blive en nødvendighed.

»Jesus græd over Jerusalem da han i Aanden saa, hvad der skulle komme over den og med god Grund. Det var

onde Dage der forestod, og det han ynker dem for var deres Blindhed. Vidste Du blot hvad der tjener til din Fred! Men det er skjuldt for dine Øjne! Og nu maa Ødelæggelsen komme, den havde forfejlet sin Opgave, havde regnet stykket helt forkert, den skulle have været Redskab i Guds haand til verdens Frelse, men det ringeagtede den, og ville være stor i sig selv. Og nu kom straffen fordi den ikke kendte sin Besøgelses Tid.

Og symbolsk viser Jesus dem det samme, Der trængtes mest af alt til en Udrensning. Bedehuset var druknet i Rovbegær. Der kunne tjenes Penge ved Tempelforretninger, Det hele var blevet en modbydelig geschäft i offerdyrenes Brøl, og Duernes Kurren. Pengenes klirren overdøvede den stille Bøn og kvalte den. Det er ligesaaledes i Jerusalem endnu, der er ikke Tid til at holde Bøn der. Men derfor blev Huset lagt øde. I Dag en Naadens Tid, men ingen ved om det er det i Morgen. Vi ved hvordan det lyder naar vi i Angst søger Beskyttelsesrum. Var det ikke bedst medens vi endnu har Stilheden at finde Gud i Bøn? Endnu kan vi! Skal hans Naade mod os, ikke være forgæves«.

Med ordene omhandlende Jerusalems ødelæggelse lægger Flintholm sig i forlængelse af det foregående. Hvis mennesket kun har blik for sig selv og er foruden Gud, vil freden have en stakket frist. Raser synden i kraft af evindeligt fokus på mammon og skygger over forholdet til Gud, må straffen falde.

Med besættelsen og verdens tilstand havde Gud talt. Det var tid til at lytte og vende sig mod Gud. Gud var nådig og ved at kaste materialismen og gudløsheden af sig, ville hans nådighed anerkendes, gudløsheden fordrives og straffen afbødes. Her kan der øjnes en lighed med det håb, der bl.a. blev udtrykt blandt Indre Missions forkyndere: Nationens falden under tyskernes åg åbnede op for vækkelsen og omvendelse.¹³¹ For Flintholm var faldet som vej til troen central i udøvelsen af den personlige tro,¹³² og der synes her at være en linje mellem hans tanker vedrørende den personlige omvendelse og den nationale vækkelse.

Hvad måtte der gøres for at ihukomme Gud? Modstand blev et af Flintholms svar, et svar han allerede kvitterede med i prædikenen. Opfordringen til splid står i direkte opposition til den opfordring om at bibeholde ro og orden, regeringen og biskopperne kom med. Ligeledes ignorerede Flintholm Biskop Hoffmeyers opfordring til ikke at forholde sig til den poliske storm, der udfoldede sig i kølvandet på regeringens afgang.¹³³ Samarbejdspolitikken repræsentanter var hermed blevet afvist. At modstanden kunne stå som svar på Guds tiltale, er der flere grunde til.

For Indre Mission understregedes straffens rigtighed, da regeringen indgik i samarbejdspolitikken med besættelsesmagten.¹³⁴ De i 1930'erne

angrebne kulturelle udtryk, der var instrumentale i at påkalde Guds negative opmærksomhed, figurerede i den manglende vilje til at udøve modstand. Regeringens legitimitet blev hermed, om muligt, mindre blandt Indre Missionsfolk, og det kontinuerlige samarbejde med tyskerne kunne ses som instrumentel i en tiltagende gudløshed og materialisme. Med Guds dom blev frøet til opgøret med lydighedsprincippet lagt, og viljen til modstand voksede.

I august 1943 var situationen spidset til. Indblanding i danske forhold på trods af Aprilforordningerne var ikke besættelsesmagten fremmed, og den evindelige pression fik den siddende regering til at bryde sammen. Spørgsmålet blev: Kunne øvrigheden anses som værende en sand eller falsk øvrighed,¹³⁵ og repræsenterede den kristne danske værdier eller den menneskeskabte religion, nazismen blev anset for at være.¹³⁶ Flintholms erfaringer med tyske gudstjenester viste vejen mod verdens beskaffenhed, skulle tyskernes indblanding stige: »...de par gange, jeg overværede en af disse »gudstjenester«, fik jeg unægtelig et mærkeligt indtryk af tysk kristendom; det allermoste af prædikens indhold var om »der Führer«...«. ¹³⁷ Bekymringen, som Flintholm delte med store dele af præstestanden,¹³⁸ blev næppe mindre i skyggerne af mordet på Kaj Munk, jødeaktionen og tiltagende tysk hårdhed. Flintholm konkluderer,

at modstand er nødvendig – og de tysksindede nævnte prædikener står som eksempler på enhver instans, der samarbejder med den ukristelige besættelsesmagt. Stillede øvrigheden sig til tjeneste for dem, der ville fremme løgnens kræft over sandhedens, måtte der trædes til.¹³⁹

6. maj 1945.

Vor Frue og Hjulby Kirke:

»... Vi har i disse 5 Aar været som i Fangenskab i Danmark. Og vi er ved at forstaa det at vi nu igen er fri. Den mest nedværdigende Tid i Danmarks Historie gennem de 1000 Aar er nu endt, og det var Herren selv som gjorde det. Her vi er som Drømmende: Al Gestapos Tortur og Haardhed er vi fri for, al den mistro der bandt os, saa vi ikke turde udfolde os frit. Frygten for Stikkere maaske blandt Folke vi troede godt. Og det triste Syn af de Vissengrønne, der fyldte vore gader. Og siden de Fangetog med vore Børn, der førtes fra Vestre Fængsel til Frøslev eller længere Syd paa. De indtrængende Fremmede, der tømte vore Forraad og spiste vor Mad uden at betale. Og nu til sidst: Alle de usle elendige Flygtninge og saarede, de endeløse karavanetog ad Jernvejen eller Landevejen. Hertil eller paa vej til Sverige: Alt det er nu forbi. Herren hjemførte Danmarks Fanger. Er det saa sært, at vi er som drømmende«.

Krigen var slut! Gud havde befriet danskerne fra fangenskab, og de, for hvem fangenskab var lig eksil,

var vendt hjem. At teologien ikke stod alene i prædikenerne såvel som i livet, stråler ud af teksten. Sønnen var vendt hjem, og hjertet kunne få ro.

Med ytringen om, at de foregående år havde været rigets mest ydmygende igennem dets 1000 år lange historie, anes dog vreden, der fremstår som fundamental i Flintholms prædiken fra 30. august 1943, hvor Guds dom over det danske folk bekræftes. Var besættelsen Guds reaktion på Danmarks gudløshed og materialisme, havde folket svigtet den afgørende prøvelse med regeringens svar på besættelsen og folkets dermed bekræftede uvilje mod at ofre livet?¹⁴⁰ Ofret som centralt for Danmarks befrielse figurerer som tema i mindegudstjenesten over tre faldne henrettede modstandsfolk, og den 21. juni 1945 kunne Flintholm tale mere frit og erklære, at frihedskæmperne var gået i Jesu fodspor med deres offer.¹⁴¹ For Flintholm var ofret dog ikke en bod, men det ultimative udtryk for den kærlighed, der var så central i kristendommen.¹⁴²

»Herren har gjort store Ting imod os, og vi blev glade. Lad os saa aldrig glemme at takke Ham for Hans store Gaver. De blev saaet med Graad, men de skal høstes med Frydesang. Mange danske har lidt i de tyske Koncentrationslejre, saa de aldrig bliver til Mennesker igen. Tusinder døde. Hundrede er skudt, efter ofte frygtelig Tortur og dog uden at klage!

Jeg har læst dødsdømtes Breve, hvor de kun tænkte paa de andre, og gøre godt og tilgive. Det har ikke været forgæves, at vi gennemlevede disse 5 Besættelsesaar; paa Trods af vor Afmagt bandt det Folket sammen, vi lærtes at de aandelige, de menneskelige, de nationale følelser kan føre et Folk igennem de haarde Tider«.

I al glæden må Nyborgs borgere dog ikke tabe den af syne, som er grunden hertil: Gud. Nyborgenserne, ja danskerne, må aldrig glemme at takke ham. Her synes en linje at kunne trækkes til den erfaring, Ninives borgere gjorde sig for sent. Guds nåde kom med et ansvar for at holde sig Guds påbud for øje. Med besættelsen talte Gud. Øjensynligt lyttede folket, gav det ønskede svar og stod nu med ansvaret for at leve et kristent liv. Det teologiske gods, der identificerede besættelsen som Guds dom, bekræftedes hermed. Denne tanke forstærkes, når alle mellemregningerne inden Nineves endeligt i 162 f.v.t. medregnes, og vi dykker ned i Jonas' bog og bevæger os til 3. og 4. kapitel. Som menigheden vidste, og Flinholm understregede, var nåden ikke givet. Den kom med krav. Og faldt dommen over et folk, var Flinholm ikke nødvendigvis uforbeholden, når han udtrykte sin forståelse for dommens hårdhed, hvilket rigt illustreres i pastorens beskrivelse af de tyske flygtninge, der ankom til Danmark i krigens sidste år og efter dens afslutning.¹⁴³

Flintholms inklusive tilgang til teologien lader det ikke kun handle om synd og straf. Hvad havde ført Danmark igennem krigen? De åndelige, menneskelige og de nationale følelser, og vi nærmer os her grundtvigianernes tanke om en folkeånd tilknyttet det nationale. Nationalt sammenhold var på sin plads – en fordring, der tydeligt understreges med buddet om at tilgive.

Danmark er frit. Gud bevare Danmark.

*Guds Fred med vore Døde
I Danmarks Rosengaard!
Guds Fred med Dem,
der døde af dybe hjertesorg.
Guds Fred, med eder alle,
de store som de smaa
Som ville staa og falde
mod Løven askegraa*

Flintholms brug af Grundtvigs »Det var en sommermorgen« cementerer ikke kun, at mennesker er svære at kategorisere, og at generaliseringer kun kan nå så langt. Det viser ligeledes, at menneskets egne erfaringer sjældent gemmes alt for langt væk. Sangen omhandler slaget på Isted Hede, 1850, hvori to af Grundtvigs sønner deltog. Var der forståelse at hente, var det her.

Mindehøjtidelighed 21. juni 1945.

Sjælesørger og sjæleophøjer

For Flinholm og Nyborgs andre præster kom krigen ganske tæt på. Kirken

led skade på grund af Schalburgtage rettet mod nogle af de omliggende bygninger¹⁴⁴ og måtte efterfølgende have repareret flere vinduer ødelagt af bombningen.¹⁴⁵ Manglen på brændsel gjorde, at det ikke var muligt at opvarme konfirmandstuen,¹⁴⁶ det bliver problematisk at skaffe kirkevin, hvorfor Kirkeministeriet gav tilladelse til at anvende frugtvin i stedet for druevin – dog kun så længe det var yderste nødstilfælde.¹⁴⁷ Præsterne kunne i kraft af deres gerning ikke undgå at blive konfronteret med de mere tragiske konsekvenser ved krigen. Rollen som sjælesørger vedrørte ikke kun forældre, men ville tillige udfolde sig i lokal, national og international kontekst.

Allerede inden besættelsen lagde sig over det danske land, udfoldede krigens ubønhørlige konsekvenser sig i Nyborg. Da tyske matroser forliste den 11.12.1939 og mødte deres endeligt ud for Langelands kyst, blev seks af dem begravet i Nyborg.¹⁴⁸ Hurtigt skulle det vise sig, at under krigen var en død ikke kun en død, men tillige en politisk begivenhed. Den store sydlige nabo skulle aes med henblik på at pacificere. Byrådet blev pålagt at arrangere den bedst tænkelige begravelse. Og stort blev det. Den tyske konsul rejste til fra Svendborg, den københavnske pastor Görnandt ankom fra København, Flintholm »*Skulle efter henstilling tale*«, og byen præsterede et begravelsestog fra Nyborg kirke til

Figur 12. Billede fra bisættelsen af de omkomne tyske marinere. 11.12.1939.

Assistenskirkegården, der udgjordes af en stor del af den nyborgensiske befolkning. Forsøget på at tæmme den sydlige kæmpe kan stadig ses i Nyborg i dag, da de tyske matroser er at finde på den del af kirkegården, hvor de rige og prominente blev begravet.

Har den storslåede begravelse, de tyske matroser fik, haft en bitter bismag, måtte den nødvendigvis blive stærkere den 9. april 1940. Nu skulle Danmarks egne sønner begraves.

Blandt storkrigens kombattanter fandt flere vej til Danmark, og nogle mødte ikke overraskende mere sympati end andre. I begyndelsen af april 1943 rasede der luftkampe over Danmark. Engelske og amerikanske bombere var på vej mod tyske mål, og luften over Danmark blev en slagmark. To maskiner faldt i Storebælt. I starten af maj drev to af de engelske flyvere i land og blev bisat ganske få dage efter.¹⁴⁹ En ceremoni for en lille gruppe gennemførtes og afsluttedes med æressalver affyret af værnemagten.¹⁵⁰ Dette ændrede sig dog. Flinholm beretter: *»... da tyskerne opdagede, at der ved sådanne lejlighed samledes en mængde Nyborgfolk på landevejen uden for de engelske soldaters gravsted blev de betænkelige ...«* og ved senere begravelser foregik begravelserne uden repræsentanter fra danske myndigheder og uden rituelle aspekter.¹⁵¹ Kampene og følgerne bevægede sig snart fra luft til jord i Nyborg.

Morgenen den 29. august blev Flinholm og familie som store dele af Nyborg vækket af skyderi ude ved vandrerhjemmet og hotel »Nyborg Strand« og et ildskær mødte blikket.¹⁵² Sommerens tiltagende konflikter mellem besættelsesmagten og store dele af den danske befolkning kulminerede med regeringens afgang den 28. august 1943, der blev fulgt med operation »Safari« og interneringen af den danske hær,¹⁵³ heriblandt de danske soldater, der opholdt sig på »Nyborg Strand«. I kølvandet på den tyske overmagts nedkæmpelse af de danske styrker måtte Esthers mand begrave fire danske soldater.¹⁵⁴ Kampene var heller ikke gratis for lokalbefolkningen, og Flinholms kollega Pastor Algreen-Jensen måtte den 2. september begrave den 17-årige maskinlærling Gunnar Bendt Andersen, der blev dræbt af tyskerne under kampene.¹⁵⁵ Kampene trak stadig dødelige spor, og Algreen-Jensen måtte begrave den 70-årige togfører Lars August Rasmussen, der døde af følgerne fra skudsår den 8. november.¹⁵⁶ I kølvandet på angrebet samledes store dele af lokalbefolkningen i kirken for at bearbejde sorgen over tabte danske liv;¹⁵⁷ de var blandt de få steder, hvor forsamlingsfriheden ikke var indskrænket under 1943's dramatiske sommer.

Den 2. september 1943 blev de fire soldater, der faldt under kampene mellem tyske og danske tropper den

29. august, bisat. Sørgetoget gik fra Nyborg Sygehuskapel til Assistenskirkegården. En firdobbelt grav var gravet, hvorover Flintholm mindedes de faldne, salmer blev sunget, og besættelsesmagten affyrede æressalver over graven.¹⁵⁸

Den sorg, Flintholm oplevede, når bl.a. forældre og forlovede hørte om deres kæres skæbner, var ikke længere privat. Han skulle ikke kun rumme forældrenes sorg, men tillige bearbejde den sorg lokalsamfundet og nationen oplevede. Præsternes vej til at opretholde illusionen om hverdagen kunne kun være lang. Skulle det hermed overraske, hvis Flintholm med tiden skulle konkludere, at modstand var legitimt og nødvendigt? Flintholms beskrivelse af bisættelsen af de fire danske soldater, der faldt den 29. august, er værd at drage frem: *»Slægtningene havde gjort, hvad der stod i deres magt for at få ligene udleveret, men kommandanten havde afslået anmodninger herom... Afslagene havde kun været drilleri, og endnu samme aften kunne tre af kisterne sendes bort».*¹⁵⁹

Med kirkens og kristendommens stadig centrale rolle er det ikke svært at forestille sig, at tyskernes handlinger resulterede i tiltagende fjendtlighed. Og ordene *»Større Kærlighed har ingen end denne, at han sætter sit liv til for sine venner»* fra prædikenen den 29. august 1943,¹⁶⁰ der med nogen god vilje kunne forstås på den måde,

Figur 13. Befrielsen. 5.5.1945. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.

at ethvert offer var en kærlighedsgave, endte mindre omfavnende efter den 5. maj 1945.

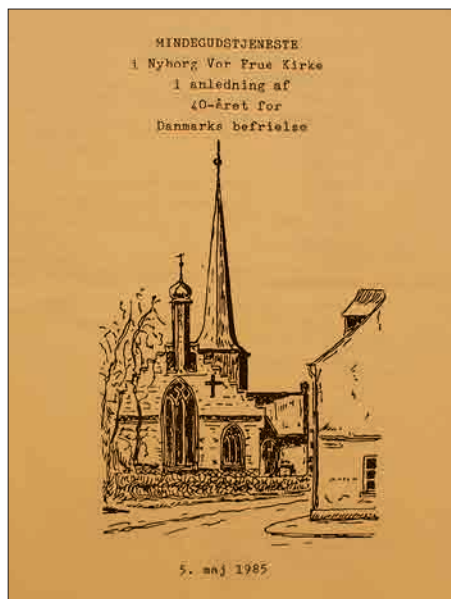
På befrielsesdagen summede Nyborg. Gaderne var fyldte med mennesker, der drog mod Adelgade og Kirkepladsen. Snart var: *»...der samlet flere tusinde mennesker her ved Foden af vor gamle Kirke, som har vogtet over vor by i Århundreder».*¹⁶¹ Kirken figurerede prominent i de hektiske dage, som fulgte befrielsen, og mindre spontane arrangementer fulgte. Festgudstjenester i Hjulby Kirke og Vor Frue Kirke fulgte den 6. maj. Vor Frue Kirke var denne dag fyldt, og borgerne måtte placere sig langs gangene. Et alter: *»...smykket*

Figur 14. Mindehøjtid for de under påsken 1945 tre henrettede modstandsfolk. 22.6.1945. Nyborg Lokallhistoriske Arkiv.

med røde og hvide blomster»¹⁶² satte rammen for nyborgensernes vej ud af det tyske fængsel. Alle var til stede for at fejre friheden og mindes de danskere, der havde sat livet på spil.¹⁶³

Som berettet tidligere måtte Flintholm forbitre påsken for bl.a. en række forældre. Hvor selv ikke pårørende fik muligheden for at sige farvel blot få måneder før, blev det nu det ganske land, der sendte de tre unge frihedskæmpere på deres vej. Konfirmanderne, Flintholm og Algreen-Jensen havde konfirmeret, ansigterne, der havde præget kirkerummet, sønnerne, de forlovede – ja bysbørnene skulle nu sendes af sted. Nyborg So-

Figur 15. Program for mindegudstjeneste 5.5.1985.

cial-Demokrat berettede: »Overalt vejede Dannebrog i Dag paa halv i anledning af besættelsen fra Kirken af de tre unge Frihedskæmpere ... kirken var fyldt til trængsel, mange naaede ikke at overvære Højtidelighederne i Kirken«.

Krigen var slut, men ville præge Flintholm og Nyborg mange år frem.

Afrunding

To ting blev sat som mål for denne artikel: At se på hvorfor en præst i en provinsby blev involveret i modstandskampen og at belyse, hvorledes præstelivet udfoldede sig under besættelsen. De to ting hænger tydeligtvis sammen. Som pastor var Flintholm ikke kun en del af Nyborg og dens menighed. Som en af Nyborgs præster var han ligeledes blandt dem, der måtte tage folks hånd, når livet var mørkest. Flintholm mødtes kontinuerligt med besættelsesmagts adfærd. Som mange præster stod han i årene efter 1943 over for en ukristelig magt, der igennem kontinuerligt pres på øvrigheden truede med bl.a. til-

tagende gudløshed og forkastelse af det kristne liv. Abstrakt såvel som ganske konkret. Sønnens fængsling og dræbte modstandsfolk og civile må have understreget, hvad der var på færde. Flintholm står som et klokkeklart eksempel på, at det aldrig er nemt at generalisere. Inspireret af bl.a. Indre Mission og Grundtvigianisme talte han ikke kun til et bredt udsnit af den primært grundtvigianske menighed, han viste ligeledes, at teologiske strømninger mødte et effektivt blandingsbatteri i Nyborg. Det indremissionske fundament, bl.a. etableret i årene som KFUM-sekretær, lod sig dog ej fornægte. Det var synden over for Gud, der havde hidkaldt besættelsen – og fortsat engagement med besættelsesmagten ville hidkalde samme skæbne som Sodoma og Gomorra. Kærlighedens bud kunne sagtens blandes med vredens. Svaret på, hvad der bragte Flintholm til modstand, må blive mangfoldigt: Menighed, familie, tab, teologi etc. Mennesket er ikke en ø, og var det ej heller under besættelsen.

Litteratur

- Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen, »Sognepræsten i præstegården«, i *Præstegården i Danmark – Kultur og teologi*, red. Eberhard Harbsmeir og Niels Thomsen, Existensen 2017, s. 29-38.
- Bertelsen, Thomas m.fl., *Kirkerne i Nyborg – Vor Frue Kirke*, Nationalmuseet 2015.
- Bundgård Christensen, Claus, Jakob Sørensen, Joachim Lund og Niels Wium Olesen, *Danmark Besat – Krig og Hverdag 1940-45* Informations Forlag, 2015.
- Den Danske Kirkehistorie*, red. N.K. Andersen og P.G. Lindhardt m.fl., 8 bd., København 1950-66.
- Eriknauer, Kirsten, *Livet i Præstegården – en livsform under forandring*, Hovedland 2017.

- Flintholm, M.C., *Udsnit af Embedsberetninger som sognepræst ved Nyborg Kirke. Krigen 1940-1945* = Nyborg Lokalhistoriske Arkiv: A3489.
- Hornbeck, Knud m.fl., *Træk af Nyborg Vor Frue Kirkes historie 1388-1988*, Nyborg Menighedsråd 1988.
- Jacobsen, Erik Thostrup, *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, Odense Universitetsforlag 1991.
- Jensen, K.J., *Nyborg Under Besættelsen 1940-45*, Historisk Samfund for Fyns Stift 1970.
- Larsen, Kurt E., »Idealet om den åbne præstegård, fra Beck til Bartholdy«, i *Præstegården i Danmark. Kultur og teologi*, red. Eberhard Harbsmeir og Niels Thomsen, Existensen 2017, s. 145-154.
- Lausten, Martin Schwarz, *Danmarks Kirkehistorie*, Gyldendal 1987.
- Lidegård, Bo, *Kampen om Danmark 1933-1945*, Gyldendal 2005.
- Mortensen, Lasse, »Den danske kirke og modstandskampen 1940-45. De teologiske hovedstrømningers betydning«, *Historisk Tidsskrift*, 113:2 (2013). s. 497-520.
- Nielsen, Allan, *Med livet som indsats*, Nyborg 2005.
- Rasmussen, Jens, »Præstegårdskultur i 500 år«, i *Præstegården i Danmark. Kultur og teologi*, red. Eberhard Harbsmeir og Niels Thomsen, Existensen 2017, s. 17-28.
- Rasmussen, Tarald og Einar Thomassen, *Kristendommen. En Historisk Innføring*, Universitetsforlaget 2002.
- Reeh, Tine, *Kristendom, Historie, Demokrati. Hal Koch 1932-1945*, Museum Tusulanums Forlag 2012.
- Sandbæk, Harald og N.J. Rald (red.), *Den danske kirke under besættelsen*, København 1945.
- Schjørring, Jens Holger, »Dansk teologi og nazismen«, i *Nazismen, Universiteterne og videnskaben i Danmark*, red. Niklas Olsen, Karl Christian Lammers og Palle Roslyng-Jensen, Museum Tusulanums Forlag 2015, s. 153-182.
- Stefánsson, Finn og Asger Sørensen, *Gyldendals Religionsleksikon – religion og livsanskuelse*, Gyldendal 1998.
- Sørensen, Claus Frederik, *Korsbrødregården – »Sankt Hans Gård«*. 600 års nyborghistorie, Østfyns Museer 2015.

¹ Jensen 1970.

² For nemheds skyld benævnes M.C. Flintholm kun med sit efternavn på de følgende sider. Der vil blive specificeret, når andre fra familien inddrages.

³ Sørensen 2015, s. 11.

⁴ Bundgård Christensen m.fl. 2015, s. 17.

⁵ Bundgård Christensen m.fl. 2015, s. 30 ff.

⁶ Lidegård 2005, s. 28 ff.

⁷ Bundgård Christensen m.fl. 2015, s. 27

⁸ Lidegård 2005, s. 44.

⁹ Lidegård 2005, s. 27.

¹⁰ Lidegård 2005, s. 27.

¹¹ Lidegård 2005, s. 39.

¹² Lidegård 2005, s. 40.

¹³ Bundgård Christensen m.fl. 2015, s. 34.

¹⁴ Jacobsen 1991, s. 15.

-
- 15 Mortensen 2013, s. 502.
- 16 Mortensen 2013, s. 504.
- 17 Jacobsen 1991, s. 35.
- 18 Jacobsen 1991, s. 37.
- 19 Mortensen 2013, s. 503
- 20 Indre Missions ungdomsorganisation indtil 1978.
- 21 Jacobsen 1991, s. 35.
- 22 Schjørring 2015, s. 155.
- 23 *Den Danske Kirkehistorie*, bd. 8, s.165.
- 24 Referat fra møde på Århus bispegård 16.12.1943. Kopi fundet i Jacobsen 1991, s. 272.
Referatet udformet af tilstedeværende PUF præst.
- 25 Schjørring 2015, s. 155.
- 26 Jacobsen 1991, s. 35 ff.
- 27 Jacobsen 1991, s. 35.
- 28 Mortensen 2013, s. 503.
- 29 Jacobsen 1991, s. 41.
- 30 Jacobsen 1991, s. 37.
- 31 Jacobsen 1991, s. 41.
- 32 Mortensen 2013, s. 507.
- 33 Jacobsen 1991, s. 39.
- 34 Jacobsen 1991, s. 40 ff.
- 35 Jacobsen 1991, s. 38.
- 36 Jacobsen 1991, s. 49.
- 37 Jacobsen 1991, s. 45.
- 38 Lausten 1987, s. 224.
- 39 Lausten 1987, s. 225.
- 40 Lausten 1987, s. 226.
- 41 Schjørring 2015, s. 155.
- 42 Mortensen 2013, s. 507.
- 43 Mortensen 2013, s. 507.
- 44 Jacobsen 1991, s. 39.
- 45 Mortensen 2015, s. 504.
- 46 Lausten 1987, s. 255.
- 47 Lausten 1987, s. 256.
- 48 Lausten 1987, s. 255.
- 49 Lausten 1987, s. 255.
- 50 Mortensen 2013, s. 504.
- 51 Rasmussen og Thomassen 2002, s. 284.
- 52 Rasmussen og Thomassen 2002, s.284.
- 53 Lausten 1987, s. 257.
- 54 Reeh 2012, s. 483.
- 55 Jacobsen 1991, s. 47.
- 56 Lausten 1987, s. 257.
- 57 Stefánsson og Sørensen 1998, s. 553.
- 58 Lausten 1987, s. 257.

- ⁵⁹ Lausten 1987, s. 257.
- ⁶⁰ Rasmussen og Thomassen 2002, s. 297.
- ⁶¹ Mortensen 2013, s. 506 ff.
- ⁶² Jacobsen 1991, s. 71.
- ⁶³ Jacobsen 1991, s. 36.
- ⁶⁴ Jacobsen 1991, s. 72.
- ⁶⁵ Jacobsen 1991, s. 72.
- ⁶⁶ Jacobsen 1991, s. 72.
- ⁶⁷ Bundgaard Christensen 2015, s. 122 ff.
- ⁶⁸ Jacobsen 1991, s. 110.
- ⁶⁹ Jacobsen 1991, s. 39.
- ⁷⁰ Jacobsen 1991, s. 131.
- ⁷¹ Jacobsen 1991, s. 138.
- ⁷² Jacobsen 1991, s. 76 ff.
- ⁷³ Jacobsen 1991, s. 129.
- ⁷⁴ Mortensen 2013, s. 506.
- ⁷⁵ Rasmussen og Thomassen 2002, s. 297.
- ⁷⁶ Jacobsen 1991, s. 65.
- ⁷⁷ Rasmussen og Thomassen 2002, s. 297.
- ⁷⁸ Sandbæk og Rald 1945, s. 96.
- ⁷⁹ Jacobsen 1991, s. 15.
- ⁸⁰ Nyborg Social-Demokrat. 5.11.1960
- ⁸¹ Hornbeck 1988, s. 61.
- ⁸² Mortensen 2013, s. 509.
- ⁸³ Bertelsen 2015, s. 851.
- ⁸⁴ Sørensen 2015, s. 73.
- ⁸⁵ Nyborg Avis. 10.10.1932.
- ⁸⁶ Nyborg Social-Demokrat. 10.10.1932.
- ⁸⁷ Nyborg Avis. 2.1.1952.
- ⁸⁸ Nyborg Avis. 2.1.1952.
- ⁸⁹ Hornbeck 1988, s. 61.
- ⁹⁰ Embedsbog for Nyborg over modtagne og afsendte embedsbreve. 1919-1950. Rigsarkivets afdeling i Landsarkivet Fyn. 31.12.1951.
- ⁹¹ Nyborg Social Demokrat. 10.10.1932.
- ⁹² Nyborg Avis. 2.1.1951.
- ⁹³ Nyborg Social -Demokrat. 2.1.1951.
- ⁹⁴ Nyborg Social-Demokrat. 5.5.1946.
- ⁹⁵ Nyborg Avis. 5.11.1960.
- ⁹⁶ Hornbeck 1988, s. 61.
- ⁹⁷ Nyborg Avis. 5.11.1960.
- ⁹⁸ Nyborg Social-Demokrat. 5.11.1960.
- ⁹⁹ Nyborg Avis. 10.10.1932.
- ¹⁰⁰ Nyborg Avis. 10.10.1932.
- ¹⁰¹ Jacobsen 1991, s. 10.
- ¹⁰² Rasmussen 2017, s. 17 ff.

- 103 Udklip af Nyborg Avis. 9.4.1980. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.
- 104 Avisudklip, 1945. Ikke nærmere dateret eller specificeret. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.
- 105 Hornbeck 1988, s. 61.
- 106 Nyborg Social-Demokrat. 5.11.1960.
- 107 <http://modstand.natmus.dk/person.aspx?67438>
- 108 Brev fra M.C. Flintholm til Biskop Hans Øllgaard. 20.12.1944. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.
- 109 <http://froeslev.natmus.dk/person.aspx?1384>
- 110 Flintholm 1940-45, s. 4.
- 111 Flintholm 1940-45, s. 4.
- 112 Flintholm 1940-45, s. 4.
- 113 Flintholm 1940-45, s. 4.
- 114 Bundgaard Christensen 2015, s. 423.
- 115 Eriknauer 2017.
- 116 Flintholm 1940-45, s. 7.
- 117 Flintholm 1940-45, s. 8.
- 118 Flintholm 1940-45, s. 5.
- 119 Larsen 2017, s. 145.
- 120 Appel og Fink-Jensen 2017.
- 121 Flintholm 1940-45, s. 6.
- 122 Hovedrapport over Virksomheden i Nyborg Afsnit 1943-45, s. 4, i Nyborg Lokalhistoriske Arkiv C254.
- 123 Flintholm 1940-45, s. 4.
- 124 Fyens Stiftstidende. 4.5.1977.
- 125 Flintholm 1940-45, s. 5.
- 126 Brev til Pastor Nedergaard. 12.5.1945. Rigsarkivets afdeling i Landsarkivet Fyn.
- 127 Nielsen 2005.
- 128 I udarbejdelsen af artiklen har jeg benyttet mig af prædikener, der er til rådighed bl.a. i Nyborg Lokalhistoriske Arkivs materialer, og hvoraf nogle forefindes trykt i bl.a. Nyborg Social-Demokrat og Nyborg Avis, hvoraf alle eksemplarer kan findes på Nyborg Bibliotek.
- 129 Esther Flintholms brev. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv A3489.
- 130 Jeg antager, der skal stå Niveve. Byen nævnes i det Gamle Testamente: Jonas kapitel 3. Byens ødelæggelse varsles af Jonas, der af Gud er blevet forordnet at proklamerer byens undergang, skulle indbyggerne ikke ændre deres ugudelige levevis. Indbyggerne troede på Gud og fornædrede sig, omvendte sig, udviste anger og blev derfor skånet. Ødelagt i 612 f.v.t.
- 131 Jacobsen 1991, s. 36.
- 132 Nyborg Avis. 2.1.1951.
- 133 Jacobsen 1991, s. 142.
- 134 Jacobsen 1991, s. 35.
- 135 Jacobsen 1991, s. 209.
- 136 Jacobsen 1991, s. 57.
- 137 Flintholm 1940-45, s. 2.
- 138 Jacobsen 1991, s. 134 ff.

- ¹³⁹ Jacobsen 1991, s. 130.
- ¹⁴⁰ Jacobsen 1991, s. 35.
- ¹⁴¹ Nyborg Social-Demokrat. 21.6.1945.
- ¹⁴² Nyborg Social-Demokrat. 21.6.1945.
- ¹⁴³ Flinholm 1940-45, s. 8.
- ¹⁴⁴ Flinholm 1940-45, s. 6.
- ¹⁴⁵ Udskrift vedr. eftersyn af Vor Frue kirke. 26.5.1945. Rigsarkivets afdeling i Landsarkivet Fyn.
- ¹⁴⁶ Embedsbog for Nyborg over modtagne og afsendte embedsbreve. 1919-1950. Rigsarkivets afdeling i Landsarkivet Fyn. 31.12.1951.
- ¹⁴⁷ Embedsbog for Nyborg over modtagne og afsendte embedsbreve. 1919-1950. Rigsarkivets afdeling i Landsarkivet Fyn. 31.12.1951.
- ¹⁴⁸ Flinholm 1940-45, s. 1.
- ¹⁴⁹ Nyborg Avis. 7.5.1943.
- ¹⁵⁰ Nyborg Avis. 7.5.1943.
- ¹⁵¹ Flinholm 1940-45, s. 2.
- ¹⁵² Flinholm 1940-45, s. 6.
- ¹⁵³ Bundgård Christensen 2013, s. 427.
- ¹⁵⁴ Esther Flinholms brev. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.
- ¹⁵⁵ Kontraministerialbog Nyborg sogn. 1935D-1947D. s.126. Rigsarkivet. Elektronisk adgang.
- ¹⁵⁶ Jensen 1970, s. 52.
- ¹⁵⁷ Flinholm 1940-45, s. 6.
- ¹⁵⁸ Nyborg Social-Demokrat. 2.9.1943.
- ¹⁵⁹ Flinholm 1940-45, s. 6 og 7.
- ¹⁶⁰ Esther Flinholms brev og M.C. Flinholms noter. Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.
- ¹⁶¹ Nyborg Social-Demokrat. 8.5.1945.
- ¹⁶² Nyborg Avis. 7.5.1945.
- ¹⁶³ Nyborg Avis. 6.5.1945.